

Віктор Чернишов
(Полтава)

ТІНІ ТА ОБРАЗИ ЙОГО ПОСТАСІ: МЕТАФІЗИКА ОБРАЗІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Статтю присвячено аналізу причин появи розмаїття образів Г. Сковороди. Автор подає історію виникнення цілого ряду образів українського генія та аналізує механізм їхньої появи.

The paper focuses on the vast diversity of Gregory Skovoroda's images and the causes that brought it into existence. The author describes the history how Gregory Skovoroda's images appear, and analyses their origins.

За час, завдяки понад двісті років, що налічують студії життя та вчення Г. Сковороди, було створено величезну кількість образів українського генія. Чи можна якось пояснити це розмаїття? І якщо можна, то як? Ці образи часто є настільки різними, що, на перший погляд, узгодити їх видається справою не тільки маловірогідною, а прямо скажемо – неможливою. Повний каталог цих образів, можна знайти, звернувшись до праць, що узагальнюють існуючу бібліографію, присвячену Сковороді [напр., див.: 29; 58; 59; 60; 122; 123]. Свого часу до цієї теми вже зверталися І. Франко [125], Ю. Барабаш [6] та деякі інші, також до неї звертався і автор цієї праці [132], утім, далі констатації факту наявного розмаїття образів Сковороди, створених численними дослідниками його життя та творчості справа так і не пішла – кожен із дослідників, констатуючи це розмаїття, переходив далі до того образу, який здавався йому (або їй) ближчим, не дуже переймаючись думками інших, відмінними від його власної, намагаючись ствердити саме *власне* бачення постаті Сковороди.

Іноді, щоправда, це розмаїття пояснювалося тією чи іншою ідеологічною ангажованістю їхніх творців, проте таке пояснення

навіть чи можна визнати задовільним з філософського погляду, якщо тільки сказане слово – це не порожній звук, а щось, що може стати ділом (і зазвичай стає). То чи так уже й важливо, хто сформулював ту чи іншу думку, і в яких умовах вона була висловлена, якщо ця думка є частиною дискурсу, присутня в ньому, а отже, маємо її або спростувати, або знайти для неї (принаймні) вірогідне пояснення.

Саме тому, предметом цієї невеличкої праці є метафізика образу Г. Сковороди. Автор має на меті: по-перше, пояснити, що спровокувало появу такого розмаїття образів Г. Сковороди та по-друге вказати на те, чим це розмаїття може бути корисним у контексті сучасних сквородинознавчих студій.

* * *

Створення образів Г. Сковороди розпочав він сам. Численні ремарки на власний рахунок розкидані по всьому полю сквородинівських праць, щоправда найбільш виразні вербальні «*автопортрети*» Г. Сковороди містяться у його діалогах «Брань Архистратига Михаила со Сатаною о сем: Легко быть Благим» (1783) [див.: 100, с. 836–837]. та «Пря Бѣсу со Варсавою» (1783) [див.: 100, с. 872].

Невдовзі після завершення земного шляху Сковороди, його надзвичайно виразний образ створює М. Ковалинський у своїй праці «*Жизнь Григорія Сковороды. Писана 1794 года в древнем вкусѣ*» [52]. Ковалинський репрезентує Сковороду як *праведника* й втілення самої ідеї праведності. За Ковалинським, праведник – це той, хто поєднав у своєму житті мудрість та чесноту. Як і будь-який інший праведник, Сковорода – не від цього світу, але у той самий час він є гармонійним, у ньому не відчувається трагічного розлому й дисонансу, котрі є ознакою «людей цього світу» (можливо, і самого М. Ковалинського). У Сковороді знаходять гармонійне поєднання древності та сучасності. Древність – це його укоріненість у традиції, переданні, культурі. Сучасність – це він сам, як діяч, сама його особистість, його «я», котре є вільним, сучасним і вчасним, що підкорюється лише внутрішнім порухам «голосу Духа» [52, с. 1367–1368].

Після М. Ковалинського, цікавість щодо постаті Г. Сковороди з новою силою пробуджується у першій половині XIX ст. на тлі романтизму. Якщо Ковалинський особисто близько знав Сково-

роду і мав під рукою його твори, то *романтичний образ*, а точніше образи Сковороди створювали люди, більшість із яких ніколи зі Сковородою не зустрічалися й були мало обізнані (якщо взагалі були) з його працями, а отже вони були змушені у своїх «реконструкціях» спиратися на фольклорний матеріал та розповіді старожилів, людей, що (нібито) зустрічалися зі Сковородою та знали його особисто. Отже, можна сказати, що на відміну від образу Сковороди, створеного М. Ковалинським, й заснованого на досвіді особистого спілкування та переживання, решта подальших образів є *образами за аналогією* – смислове навантаження яких має загальний і перехідний характер, а не характер індивідуального й особистого переживання.

Тому не дивно, що у романтичному ключі постали доволі різні інтерпретації постаті Сковороди – їхні автори підшукують аналогії, не стільки спираючись на факти, яких вони мали в наявності обмаль, скільки на власний життєвий і науковий досвід та розуміння, доповнюючи брак фактологічного матеріалу роботою власної уяви.

В. Маслович назвав Сковороду «Стоик-Философ, или Харьковский Диоген» [68]. Г. Гесс-де-Кальве створює образ *Сковороди-альтруїста* [37], натомість як І. Вернет, що ніби особисто знав Сковороду, виводить образ Сковороди як *егоїста-мізантропа* [37]. І. Снегірьов [101; 147], І. Срезневський [102; 103], О. Хиждеу [126–128] та деякі інші [див.: 122; 123] створюють образ Сковороди як репрезентанта «стихії народного духу». Головними рисами цього образу є ствердження ідеї *народного походження* Сковороди з низьких шарів суспільства, при повному ігноруванні або просто небажанні помічати у Сковороді його вченості, капітальної філософсько-теологічної підготовки.

О. Хиждеу [126] називає Сковороду «украинским Сократом», а О. Евецкий відмовляючись визнавати цінність постаті Сковороди як «українського Сократа», іменує його «*обычным малороссийским юродивым*» [24]. Не виправило справу і видання у 1861 році творів Г. Сковороди (видання І. Лисенкова) – здається, ані його критики, ані його шанувальники не розуміли про що він говорить. Проте, вже маючи змогу читати праці Сковороди, до традиції негативних відгуків про Сковороду, започаткованої О. Евецьким, долучився В. Крестовський [62], а згодом Г. Шпет [141] та ін. Саме з романтичних позицій оцінювали постать Сковороди і Г. Дани-

левський [19], О. Єфименко [25–27; 27 а], А. Комишанський [55], М. Костомаров [56; 56 а], П. Куліш [64; 64 а], І. Срезневський [102–104], І. Франко [125], Т. Шевченко [137] та ін., вбачаючи цінність Сквороди не у тих ідеях, котрі він висловлював, а у самому факті його існування та, як їм здавалося, упертому нонконформізмі.

Саме тому від М. Костомарова та Г. Данилевського практично загальником стали твердження про історичну цінність постаті Сквороди як діяча свого часу та повній застарілості його ідей, що вже не можуть принести нащадкам жодної користі. У Сквороді бачили радше національний (ще навіть не етнічний, що буде дещо згодом) символ, що свідчить про родючість національного ґрунту, у той час, як його ідеї були зовсім незрозумілі його критикам – саме тому вони й відмовлялися вбачати у ньому самотнього мислителя, зображаючи його у вигляді мандрівного простака з флейтою та вівцею. Не можна не помітити, що цей підхід, зрештою, певною мірою збігається з характеристикою О. Євецького «*обычным малороссийским юродивым*», хоча й знаходив і стверджував певний сенс у цій «юродивості», саму «юродивість» принципово не заперечуючи; а отже єдиною цінністю цього «юродивого» є надихати нових людей на нові звершення.

Альтернативою (щоб не сказати антитезою) цій, багато в чому фантастичній і міфологічній низці романтичних образів Г. Сквороди стала низка його *академічних образів*, котрі почали формуватися дещо пізніше, а саме у контексті підготовки у 1894 році до сторіччя від дня завершення земного шляху українського генія. Якщо романтичні образи Сквороди формувались й пропагувались здебільшого молодими аматорами, то ця праця здійснювалася трудами цілої плеяди професійних істориків, філософів та богословів. Здавалося б, що відтепер дослідження життя та науки українського Сквороди вийшло на прямий шлях наукового знання, залишивши на стороні всі безплідні міркування та фантазії минулого – до нього, нарешті, була застосована наукова методологія, були видані зібрання творів Г. Сквороди, що претендувало на академізм (видання Д. Багалія – 1894 р. та видання В. Бонч-Бруєвича – 1912 р.).

Здається, міфологія мала б поступитися науці, але, як кажуть, сталося не так, як гадалося – дослідження цього періоду показали, наскільки суперечливим і непевним може бути сприйняття одного й того ж матеріалу різними вченими. Та й образ «філософа з народу» хоча дещо поступився своїм місцем, але остаточно

но не зник; утім, водночас відкрилася безодня суперечностей не тільки щодо життя Сковороди, а й щодо його творчого доробку.

Перші спроби аналізу філософського доробку Сковороди були достатньо незграбними – цілком у дусі свого часу, дослідники намагались співвіднести філософське вчення Г. Сковороди з традиціями філософії Нового часу. Наприклад, О. Єфименко у своїй статті «Філософ из народа» [25; 27; 27 а] намагалась провести паралель між філософією Г. Сковороди та Б. Спінози, утім, уже у своїй наступній праці – «Личность Г. С. Сковороды как мыслителя» [26; 27; 27 а] – вона вже відмовилася від цього погляду, переконавшись у його абсурдності. І. Франко називає Сковороду «старий міх, налитий новим вином», котрий у старих формах могилянської вченості висловлював нові думи, та відзначає, що головною рисою його філософії є її перехідний характер – Сковорода стояв на розгранні епох, між старим та новим [125]. О. Кудринський же взагалі накреслює достатньо парадоксальний образ Сковороди як «філософа без системи», створити яку йому заважали живість його розуму та розмаїтість його зацікавлень [63].

Зрештою, оформилися дві достатньо визначені тенденції у сприйнятті творчості Г. Сковороди, й відповідно дві тенденції формування його образу: перша наполягала на приматі у Сковороди християнської традиції та його християнських переконань, тоді як друга стверджувала відносну світськість і самостійність (але далеко не завжди самотність) його мислення з орієнтацією на зразки античної думки – передусім платонізму та філософських традицій доби еллінізму (головним чином філософії стоїків та епікурейців).

У контексті першого підходу були створені образи кілька образів Сковороди, що репрезентували його: 1) православним церковним богословом-проповідником [1; 4; 5; 16; 21; 22; 70; 98; 99; 141]; 2) вільним православним мислителем (релігійним філософом) [36; 61; 65; 104]; 3) релігійним вільнодумцем, або навіть еретиком (*вар.* – масоном), котрий знаходиться у прихованій або навіть відкритій опозиції до Православної Церкви [2; 3; 3 а; 5; 14; 15; 26; 27; 27 а]. Другий підхід був представлений дуже небагатьма дослідниками, котрі також не заперечували наявність у Сковороди християнських переконань та не наполягали на несумісності цих переконань із висловленими ним думками [32–35].

Разом із пробудженням цікавості до релігійно-філософської направленості науки Сковороди, вже на початку ХХ ст. можна спостерігати спроби осягнути характер національної (само-) ідентифікації Г. Сковороди. Тут існує дві тенденції, практично рівновіддалені від образу «гражданина всемірнаго», колись накресленого М. Ковалинським. Коли у контексті створення романтичних образів Сковороди його називали «харьковским Диогеном» (В. Маслович) або «украинским Сократом» (О. Хишдеу), не малося на увазі нічого, крім географії. Навіть коли стверджували, що Сковорода є яскравим доказом можливостей народного духу та його промовистим виразником, мовилося передусім про те, що природа є вищою за будь-яку штучну культуру й парадоксальним образом виводить із своїх темних надр подібні дива. Загалом можна сказати, романтики, могли б цілковито солідаризуватися з М. Ковалинським в оцінці Сковороди як «гражданина всемірнаго», майже без жодних втрат для власних концепцій – тут ішлося про інше, вони казали не про інтенції, а прагнули вказати на походження та причини становлення феномену Г. Сковороди.

Уже у ХХ ст. Сковороду намагаються національно ідентифікувати. Зокрема, автор першої великої праці про Сковороду В. Ерн бачить його послідовником «східнохристиянського логізму», заснованого на християнському платонізмі та святоотцівській традиції, котрий протистоїть «меонічному» у своїй основі західному раціоналізму Нового часу. Для В. Ерна Сковорода – перший по-справжньому *російський філософ* [142]. З цим, створеним В. Ерном, образом Сковороди як російського філософа солідаризуються також О. Лосев [66], М. Лосський [67], Е. Радлов [95], Г. Флоровський [124], Б. Яковенко [143] та деякі інші, хто вважає Сковороду засновником сучасної російської філософії. Другою тенденцією є ствердження цілого ряду образів Г. Сковороди як суто *українського філософа*, започаткованої українськими інтелектуалами у 20–30-х роках ХХ ст. на хвилі пробудженої національної свідомості. Ці образи є також доволі відмінними й часто збігаються лише в загальному їхньому абрисі. Головними виразниками цієї позиції були М. Возняк [17], М. Гордієвський [18], С. Єфремов [28], П. Клепатський [47], А. Ковалівський [48–51], Д. Ольянчин [146], В. Петров [84–88], М. Сумцов [105; 106], А. Товкачевський [110], Г. Хоткевич [130] та ін.

Утім, на радянських теренах, як перша, так і друга тенденції були визнані не актуальними й практично згорнуті тією мірою, якою набирала значущості інтернаціонально-класовий підхід, що ґрунтувався на марксистських ідеологемах. У радянській історіографії, починаючи з післяреволюційних праць Д. Багалія та М. Яворського, закріплюється й практично канонізується погляд на Сковороду як «філософа-пролетарія», в основу якого було покладено класовий підхід. Цей образ частково продовжує зберігати риси, притаманні романтичним образам, що панував у ХІХ ст., включає в себе риси образу «філософа з народу», міцно пов'язаного з рідним народним ґрунтом, котрий сформували українські інтелектуали 20–30-х років ХХ ст., та образу «філософа-єретика», створеного деякими дослідниками кінця ХІХ – початку ХХ ст. Проте, говорити про єдиний образ Г. Сковороди (як і про його адекватність історичній реальності) у радянській історіографії також не доводиться.

Спочатку Г. Сковороду проголошують «філософом і релігійним реформатором», котрий «сповідував релігію, але без догматів, тобто філософську релігію» [2; 3; 3 а]; культурним діячем, «котрий закликав всі класи до пробудження» [2; 3; 3 а], стверджують антицерковний та антиклерикальний характер його діяльності, пантеїзм та матеріалізм, сектантську позицію у стосунку до Православної церкви; проголошують його «декласованою особистістю», чий світогляд не може бути корисним для сучасників.

Дещо згодом, у 30–50-х роках, формується образ Г. Сковороди як «просвітника-демократа, котрий виступає проти феодально-кріпосницького ладу, людини залізної волі, монолітної натури, котра не знала компромісів...» (О. Трахтенберг) [89–92; 107–109; 111; 112]. У 50–60-х роках автори праць про Сковороду ідуть ще далі, створюючи образ «Сковороди-селянського просвітителя», «революційного демократа», а також матеріаліста та атеїста, котрий боровся з суспільними забобонами (головним чином, із релігією) та «закликав народ до релігійного пробудження». Також особливо підкреслюється прагнення Сковороди «до зміцнення зв'язків між двома братніми народами – російським та українським» [10; 12; 45; 46; 71–76; 90–92; 96; 97; 140].

У 70–80-х роках поряд з «ідеологічно вивіреними» образами, про які щойно згадувалося, виникає інший, більш привабливий та за своїм змістом альтернативний образ – образ Г. Сковороди як гу-

маніста, вільного (й практично вільнодумного) мислителя та педагога. Цей образ формується зусиллями молодих вчених покоління 60-х років; його лейтмотивом є прагнення свободи, а філософія Сквороди проголошується «*філософією свободи*» [23; 38–44; 77–82].

Дещо осторонь стоїть ціла низка образів Сквороди, створених трудами закордонних вчених – вчених-емігрантів та іноземців, що цікавилися українською або російською культурою взагалі та постаттю Сквороди зокрема [7; 8; 13; 30; 31; 53; 54; 83; 144; 145; 148; 149]. Загалом вони стверджують образ Сквороди як релігійного філософа-містика, але розходяться у конкретиці: П. Бобринський, розробляє тему зв'язків Сквороди із масонами, тоді як Д. Чижевський зближує Сквороду з німецькими містиками – Майстером Екгартом, Й. Таулером, Г. Сузо, А. Сілезіусом, Я. Беме та ін. С. Большаков каже про Сквороду як про неправославного мислителя, котрий лише формально належав до Православної церкви. Також можна відзначити образ Г. Сквороди як «*philosophus ludens*» – «філософа, що грає» або «*грайливого філософа*», створений Т. Закидальським.

Останнє десятиріччя ХХ та перші десятиріччя ХХІ ст., не дивлячись на значну кількість нових праць, присвячених Сквороді [93; 94; 113–123; 131; 137], у цілому пішли шляхом або повного прийняття, або часткового комбінування окремих рис вже наявних образів Г. Сквороди, підкреслюючи елітарність його мислення. Нові образи Г. Сквороди вже практично не створюються, якщо, звичайно, не сприймати всерйоз такі екзотичні й, можна навіть сказати фантастичні образи Г. Сквороди як, наприклад, образ «Сквороди-язичника» [11; 135], або образ «Сквороди-ведичного мудреця та майстра кундаліні» [129], що вочевидь мають неоязичницьке або окультно-популярне забарвлення.

* * *

Таке розмаїття образів Г. Сквороди не може не викликати подиву. А як добре було відомо ще Аристотелю, саме подив є джерелом і початком філософування. Саме тому, здається, варто запитати: якою є природа цих образів і які принципи та причини лежать в основі їх появи?

Виникнення образів підпорядковане загальним законам людського пізнання, а створення образів є невід'ємним складником саме *людського* пізнання. Людина – це істота, що творить образи

й у такий спосіб пізнає світ. Отже, можна сказати, що створення образу, це спроба увійти у володіння річчю, одомашнити її, а говорячи мовою Канта, перетворити її з *речі у собі* на *рiч для нас*.

Якщо говорити загально, то саме жага пізнання та потреба в осягненні постаті Г. Сковороди спричинили появу всіх наявних образів українського генія. Проте, якщо проаналізувати наявне розмаїття цих образів, можна помітити, що поява всіх цих образів підпорядкована певним закономірностям.

По-перше, наявне розмаїття образів Г. Сковороди виникає на тлі прочитання його життя та творчості крізь призму різних філософських традицій; при чому, відмінних від тієї з якою він сам себе асоціював. Зокрема, (опосередковано від безпосереднього й унікального досвіду особистого спілкування зі Сковородою) М. Ковалинський сприймає вчителя крізь призму традиції європейського Просвітництва (передусім Ж.-Ж. Руссо); далі відбувається рецепція постаті Сковороди крізь призму європейського романтизму, (академічного) історизму та марксизму – усі ці традиції є чужими Сковороді, й ґрунтуються на принципах та культивують мислення, яке є принципово відмінним від принципів християнського реалізму Г. Сковороди.

По-друге, розмаїття в поглядах на постать Сковороди не останньою чергою завдячує дослідницькому суб'єктивізму, завдяки якому різні дослідники по-різному ставлять питання (виходячи з фактів власного особистого досвіду), що на загал є доброю річчю, оскільки у такий спосіб відбувається висвітлення різних (іноді глибоко прихованих) аспектів його постаті. Й хоча можна сказати, що творці образів Сковороди дещо уподібнюють його до самих себе, втім, саме ці суб'єктивні особливості різних дослідників дозволяють експлікувати те, що у протилежному разі було б приречене поринути у забуття.

По-третє, так чи так, але образ є завжди залежним від свого прототипу. Саме тому, хоча суб'єктивність є на загал доброю річчю, оскільки іноді дозволяє експлікувати приховані аспекти постаті Г. Сковороди й загалом забезпечує приріст нового знання, втім, для збереження зв'язку між образом та його прототипом, видається конче необхідним зважати на цей зв'язок й інтерпретувати постать Сковороди, виходячи з принципів його філософської концепції, а не відмінних від неї власних філософських уподобань дослідника.

По-четверте, саме ігнорування принципу ейдетичного (формального) розрізнення або, як можливо сказав би сам Скворода, розрізнення між річчю та тінню часто спричиняло появу абсурдних образів Сквороди, що втративши зв'язок подібності до прототипу набували химерно-фантастичних форм, які мають дуже небагато спільного з реальним Г. Сквородою.

По-п'яте, метафізика образу передбачає, що образ є результатом суб'єктивної авторської рецепції, утім, рецепції, що ґрунтується на онтологічній дійсності буття як об'єкту, так і суб'єкту пізнання. Тобто, можна сказати, що конфліктне розмаїття образів Сквороди, яке наразі маємо, не постало на порожньому місці. У будь-якому разі, кожен з цих образів закорінений у дійсності, втім, іноді набуває фантастичних рис, помножений на суб'єктивність авторського сприйняття. Тобто, поява образу є результатом глибинної діалектики суб'єкту та об'єкту пізнання, а отже дослідник має бути свідомим цього й проявляти розсудливість, скеровуючи себе виключно на пошук істини.

1. *Багалей Д. И.* Издания сочинений Г. С. Сквороды и исследования о нем. (Историко-критический очерк) [Текст] / Д. И. Багалей // Сочинения Григория Сквороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалием. Юбилейное издание (1794–1894 год). – Харьков, 1894. – С. I–СXXXI.

2. *Багалей Д. И.* Украинский странствующий философ Г. С. Скворода [Текст] / Д. И. Багалей ; [прилож. Яворский М. И. Скворода и его общество]. – Харьков, 1923. – 65 с.

3. *Багалій Д. І.* Український мандрований філософ Г. С. Скворода [Текст] / Д. І. Багалій. – Київ, 1926. – 397 с.

3 а. *Багалій Д. І.* Український філософ Г. С. Скворода [Текст] / Д. І. Багалій, М. І. Яворський. – Київ : Державне вид-во України, 1928. – 68 с.

4. *Багалей Д. И.* Украинский философ Григорий Саввич Скворода [Текст] / Д. И. Багалей // Киевская старина. – 1895. – № 6. – С. 272–300.

5. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України [Текст] / Д. І. Багалій; [передмова, коментар В. В. Кравченка]. – Харків : Основа, 1991. – 256 с.

6. *Барабаш Ю. Я.* Вибрані студії. Скворода. Гоголь. Шевченко [Текст] / Ю. Я. Барабаш. – Київ Києво-Могилянська академія, 2006. – 744 с.

7. *Біланюк П.* Григорій Скворода – філософ чи богослов? [Текст] / П. Біланюк // Богословія. – Торонто, 1970. – Т. 34.

8. *Біланюк П.* Вступ до теологічного мислення Григорія Сквороди [Текст] / П. Біланюк // *Nyhorii Savych Skovoroda: An Anthology of Critical Articles.* – Edmonton : CIUS, 1994. – 319 p. – С. 257–272.

9. Біланюк П. Вступ до богословської спадщини Григорія Сковороди [Текст] / П. Біланюк ; [пер. з англ. І. Гарника] // Сковорода Григорій: образ мислителя. – Київ, 1997. – С. 361–383.

10. Білецький О. І. Давня українська і давня російська літератури [Текст]: Т. 1 / О. І. Білецький. – Київ : Наукова думка, 1965. – 527 с.

11. Білодід В. Сковорода – містик і сотеріолог [Текст] / В. Білодід // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність. – Київ, 2003. – С. 227–247.

12. Билыч Т. А. Г. С. Сковорода – видаючийся український філософ XVIII века [Текст] / Т. А. Билыч. – Киев : Изд-во Киевского университета, 1953. – 38 с.

13. Бобринский П. А. Старчик Григорий Сковорода: жизнь и учение [Текст] / П. А. Бобринский. – Париж, 1929. – 83 с.

14. Бонч-Бруевич В. Ф. Заметки от редакции [Текст] / В. Ф. Бонч-Бруевич // Собрание сочинений Г. С. Сковороды. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. 1. – 544 с.

15. Бонч-Бруевич В. Ф. По поводу опубликования подлинного текста рукописи М. И. Ковалинского проф. Д. И. Багалеем в издании Харьковского историко-филологического общества [Текст] / В. Ф. Бонч-Бруевич // Кравец В. В. Разговор о Сковороде. – Киев : Проза, 2000. – С. 167–175.

16. Верховец Я. Д. Г. С. Сковорода – український філософ-проповідник [Текст] / Я. Д. Верховец // Г. С. Сковорода. Життєописання, сочинення. – Москва : Євроліниц, 2002. – 200 с.

17. Возняк М. С. Грицько Сковорода, славний український мудрець [Текст] / М. С. Возняк. – Львів, 1922. – 24 с.

18. Гордієвський М. І. Теоретична філософія Г. С. Сковороди [Текст] / М. І. Гордієвський // Пам'яті Сковороди. – Одеса, 1923. – С. 3–36.

19. Данилевський Г. П. Сковорода, український діяч 18 в. [Текст] / Г. П. Данилевський // Українська старина. Матеріали для історії южно-російської літератури і народного виховання. – Харків : САГА, 2010. – [Репринтне вивернення видання: Харків : Изд-во Заленського і Любарського. – 1866]. – С. 1–66.

20. Два століття сковородіани : Бібліографічний довідник / уклад. Л. Ушкалов, С. Вакулєнко, А. Євтушенко ; заг. ред. Л. Ушкалова. – Харків : Акта, 2002. – 528 с.

21. Демков М. И. Русская педагогика XVIII века [Текст] / М. И. Демков // Педагогический сборник. – 1896. – № 9.

22. Демков М. И. История русской педагогики. Ч. II [Текст] // М. И. Демков. – Москва, 1910.

23. Драч І. Ф. Григорій Сковорода: Біографічна повість [Текст] / І. Ф. Драч, С. Б. Кримський, М. В. Попович ; [під заг. ред. В. М. Нічик]. – Київ : Молодь, 1984. – 214 с.

24. Евецкий О. С. Замечание на статью Хиждеу – Григорий Варсава Сковорода [Текст] / О. С. Евецкий // Молва. – 1835. – № 38. – С. 151–154.

25. *Ефименко А. Я.* Философ из народа [Текст] / А. Я. Ефименко // Книжки недели. – 1894. – № 1. – С. 7–30.
26. *Ефименко А. Я.* Личность Сквороды как мыслителя [Текст] / А. Я. Ефименко // Вопросы философии. – 1894. – Ч. 25. – Ноябрь. – С. 419–444.
27. *Ефименко А. Я.* Философ из народа [Текст] / А. Я. Ефименко // Южная Русь. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. 2. – С. 236–254.
- 27 а. *Ефименко А. Я.* Личность Г. С. Сквороды как мыслителя [Текст] / А. Я. Ефименко // Южная Русь. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. 2. – С. 255–275.
28. *Ефремов С.* Скворода на тлі сучасності [Текст] / С. Ефремов // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1925. – Т. 141–143.
29. *Жданова Р. С.* Григорій Скворода: 1722–1794 : Бібліографічний покажчик / М-во культури і мистецтв України, НПУ, Нац. музей літератури України; укл. : Галина Гамалій, Віталій Шевченко, ред. Р. С. Жданова. – Київ, 2002. – 135 с.
30. *Закидальський Т.* Моральна філософія Григорія Сквороди [Текст] / Т. Закидальський // Скворода Григорій: образ мислителя. – Київ, 1997. – С. 303–315.
31. *Залозецький В. Р.* Скворода в освітленню новітньої німецької літератури [Текст] / В. Р. Залозецький // Записки чину св. Василя Великого. – 1930. – Т. 3. – № 3–4.
32. *Зеленогорский Ф. А.* Философия Г. С. Сквороды, украинского философа 18 в. [Текст] / Ф. А. Зеленогорский // Вопросы философии и психологии. – 1894. – № 23. – С. 197–234; № 24. – С. 281–315.
33. *Зеленогорский Ф. А.* Г. С. Скворода как философ : [Речь произнесенная на юбилейном чествовании памяти Г. С. Сквороды в Харькове] [Текст] / Ф. А. Зеленогорский // Киевская старина. – 1894. – № 12. – С. 463–469.
34. *Зеленогорский Ф. А.* Памяти Г. С. Сквороды [Текст] / Ф. А. Зеленогорский // Записки Харьковского университета. – 1895. – Кн. 4. – С. 109–118.
35. *Зеленогорский Ф. А.* Памяти Г. С. Сквороды : [Речь произнесенная на заседании в обществе] [Текст] / Ф. А. Зеленогорский // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1896. – Т. VIII. – С. 43–51.
36. *Зеньковский В. В.* История русской философии. Т. 1, ч. 1 [Текст] / В. В. Зеньковский. – Ленинград: ЭГО, 1991. – 221 с.
37. *Кальве Г. де.* Скворода, украинский философ [Текст] / Г. де Кальве, И. Вернет // Украинский вестник. – Харьков, 1817. – Ч. VI. – С. 108–151.
38. *Кашуба М. В.* Вільнодумство Г. С. Сквороди [Текст] / М. В. Кашуба // Григорій Скворода – український мислитель. – Львів, 1992. – С. 3–6.
39. *Кашуба М. В.* Вільнодумство Г. Сквороди [Текст] / М. В. Кашуба // Скворода Григорій: образ мислителя. – Київ, 1997. – С. 112–118.
- 39 а. *Кашуба М. В.* Г. Скворода і неоплатонічна традиція в Україні [Текст] / М. В. Кашуба // Спадщина Г. Сквороди і сучасність. – Львів, 1996. – С. 56–60.
40. *Кашуба М. В.* Григорій Скворода і російська філософія «срібного віку» [Текст] / М. В. Кашуба // Скворода Григорій: ідейна спадщина і сучасність. – Київ, 2003. – С. 79–88.

41. *Кашуба М. В.* Етика Г. Кониського і Г. С. Сковороди [Текст] / М. В. Кашуба // Сковорода Григорій : дослідження, розвідки, матеріали. – Київ, 1992. – С. 188–195.

42. *Кашуба М. В.* Ідеї стоїків у творчості Григорія Сковороди [Текст] / М. В. Кашуба, Г. Б. Паласюк // VII Сковородинівські читання. Збірник праць за матеріалами наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, травень, 1996). – Київ, 1996. – С. 5–14.

43. *Кашуба М. В.* Поняття Бога у філософії Г. С. Сковороди [Текст] / М. В. Кашуба // Історія релігій в Україні: ТД. – Київ, 1993. – С. 52–53.

43 а. *Кашуба М. В.* Сковорода Г. Пізнай в собі людину [Текст] / М. В. Кашуба. – Львів, 1995. – 527 с.

44. *Кашуба М. В.* Я. А. Коменський і Г. Сковорода [Текст] / М. В. Кашуба // Г. Сковорода в духовному житті України. – Тернопіль, 1994. – С. 123–126.

45. *Кирик Д. П.* Філософська термінологія у творах Г. С. Сковороди [Текст] / Д. П. Кирик // Боротьба матеріалізму проти ідеалізму. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1964. – С. 77–88.

46. *Кирик Д. П.* Світ символів Г. С. Сковороди [Текст] / Д. П. Кирик // Від Вишенського до Сковороди. – Київ, 1972. – С. 116–124.

47. *Клепатський П.* Український філософ Г. Сковорода [Текст] / П. Клепатський. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 32 с.

48. *Ковалівський А. П.* Легенда про Сковороду у французькому словнику [Текст] / А. П. Ковалівський // Червоний шлях. – 1923. – № 1.

49. *Ковалівський А. П.* Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди у зв'язку з його життям [Текст] / А. П. Ковалівський // Наукові записки Харківської науково-дослідної катедри історії української культури. – 1924. – Т. 1. – С. 69–98.

50. *Ковалівський А. П.* Сковорода в західній літературі [Текст] / А. П. Ковалівський // Україна. – 1929. – № 35. – С. 121–132.

51. *Ковалівський А. П.* Григорій Сковорода: Дослідження і переклади [Текст] / А. П. Ковалівський. – Харків : Атос, 2007. – 214 с.

52. *Ковалинський М.* Життя Григорія Сковороди / М. І. Ковалинський // Г. Сковорода // Повна академічна збірка творів / ред. Л. Ушкалов). – Харків : Майдан; Едмонтон; Торонто : КІУС, 2011. – С. 1344–1386.

53. *Козій Д.* Нарціс у духовному світі Г. Сковороди [Текст] / Д. Козій // Український культурологічний альманах. – Київ, 2000. – Вип. 39–40. – С. 33–37.

54. *Козій Д.* Три аспекти самопізнання у Сковороди [Текст] / Д. Козій // Український культурологічний альманах. – Київ, 2000. – Вип. 39–40. – С. 475–487.

55. *Комышанский А. Г.* С. Сковорода. Биографический очерк [Текст] / А. Камышанский // Литературный сборник. – Воронеж, 1861. – Вып. I. – С. 249–264.

56. *Костомаров Н.* Слово о Сковороде по поводу рецензии на его сочинения в «Русском слове» [Текст] / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – № 7. – С. 177–178

56 а. *Костомаров Н.* Ответ на статью Всеволода Крестовского: «Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского» [Текст] / Н. Костомаров // *Основа*. – 1861. – № 8. – С. 1–14.

57. *Котович А.* Григорій Савич Скворода: український філософ XVIII століття [Текст] / А. Котович. – Нью-Йорк : Українська православна церква, США, Науково-теологічний інститут, 1955. – 35 с.

58. *Коцура В. П.* Григорій Скворода (1722–1794) : Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / уклад. О. Шкира, А. Яковенко, І. Корж, Л. Губар, А. Глієва, Л. Забарило, Т. Мельник, Н. Обертій ; за ред. В. П. Коцура. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Київ, 2009. – Вип. 1. – 231 с.

59. *Крамаренко О. А.* Григорій Савич Скворода: до 290-річчя від дня народження : рекомендаційний список / уклад. О. А. Крамаренко ; відп. за вип. Т. В. Слабко. – Суми : Сумський ДУ, 2012. – 32 с.

60. *Кравченко О. О.* Український Сократ – мандрівник за знаннями – Григорій Скворода : науково-допоміжний бібліографічний покажчик (з фондів бібліотеки Криворізького державного педагогічного університету) / уряд. і бібліогр. ред. О. А. Дікунова ; за заг. ред. О. М. Кравченко. – Кривий Ріг, 2017. – 95 с.

61. *Краснюк М.* Религиозно-философские воззрения Сквороды. Ч. I [Текст] / М. Краснюк // *Вера и разум*. – 1901. – № 16 (Август). – С. 132–152 ; № 18 (Сентябрь). – С. 217–236 ; № 21 (Октябрь). – С. 365–382 ; № 22 (Ноябрь). – С. 401–420.

62. *Крестовский В.* Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сквороды с его портретом и почерком его руки [Текст] / В. Крестовский ; [Рецензия] // *Русское слово*. – 1861. – Кн. 7. – С. 46–50.

63. *Кудринский Ф.* Философ без системы: опыт характеристики Г. С. Сквороды [Текст] / Ф. Кудринский // *Киевская старина*. – 1898. – № 1. – С. 35–63 ; № 2. – С. 265–282 ; № 3. – С. 436–456.

64. *Кулиш П.* Обзор украинской словесности [Текст] / П. Кулиш // *Основа*. – 1861. – № 1. – С. 159–262.

64 а. *Кулиш П.* Грицько Скворода. Староруська поема [Текст] / П. Кулиш // *Твори Пантелеймона Куліша*. – Львів, 1909. – С. 285–386.

65. *Лебедев А. С.* Скворода как богослов [Текст] / А. С. Лебедев // *Сборник харьковского историко-философского общества*. – Харьков, 1896. – Т. VIII. – С. 37–42.

66. *Лосев А. Ф.* Русская философия [Текст] / А. Ф. Лосев // *Очерки истории русской философии / Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г. ; [сост., вступ. ст., примеч. Б. В. Емельянова, К. Н. Лобутина]*. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 67–93.

67. *Лосский Н. О.* История русской философии [Текст] / Н. О. Лосский. – Москва : Высшая школа, 1991. – 559 с.

68. *Маслович В.* О баснѣ и баснописцах разных народов, извѣстіе об их жизни, с нѣкоторыми замѣчаніями на их басни и самыя басни оных. – Харьковъ : Типографія университета, 1816. – 141 с.

69. *Мірчук І. Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури* [Текст] / І. Мірчук // Український культурологічний альманах. – Київ, 2000. – Вип. 39–40. – С. 38–57.

70. *Миллер Д. П. Г. С. Сковорода* [Текст] / Д. П. Миллер // Южный край. – 1894. – № 4745 ; № 4760 ; № 4763.

71. *Ніженець А. М. Г. С. Сковорода. Заповідні місця на Харківщині* [Текст] / А. М. Ніженець ; [Фото І. Л. Гейка. Портрет у виконанні художника С. О. Павлова]. – Харків : Прапор, 1969.

72. *Ніженець А. М. Діяльність Г. С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах* [Текст] / А. М. Ніженець // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. – Київ : Вища школа, 1972. – С. 185–212.

73. *Ніженець А. М. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум* [Текст] / А. М. Ніженець. – Харків : Прапор, 1970. – 208 с.

74. *Ніженець А. М. З листування В. Д. Бонч-Бруєвича з К. О. Сковородою* [Текст] / А. М. Ніженець // Сковорода 250 (Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження). – Київ : Наукова думка, 1975. – С. 223–228.

75. *Ніженець А. М. Про походження псевдоніму Г. С. Сковороди* [Текст] / А. М. Ніженець, Г. Штейн // Сковорода 250 (Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження). – Київ : Наукова думка, 1975. – С. 229–232.

76. *Ніженець А. М. Григорій Сковорода: Пам'ятні місця на Україні* [Текст] / А. М. Ніженець, Стогній І. П. – Київ : Наукова думка, 1984. – 95 с.

77. *Нічик В. М. Проблема Бога і світу в творах Г. С. Сковороди* [Текст] / В. М. Нічик // Сковорода Григорій : дослідження, розвідки, матеріали. – Київ, 1992. – С. 7–29.

78. *Нічик В. М. Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії* [Текст] / В. М. Нічик. – Київ, 2002.

79. *Нічик В. М. Філософські попередники Г. С. Сковороди у Києво-Могилянській академії* [Текст] / В. М. Нічик // Філософська думка. – 1972. – № 2. – С. 46–59.

80. *Нічик В. М. Г. Сковорода і етико-гуманістичний напрям у вітчизняній філософії* [Текст] / В. М. Нічик // Сковорода 250 (Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження). – Київ : Наукова думка, 1975. – С. 116–123.

81. *Нічик В. М. Філософські попередники Г. С. Сковороди* [Текст] / В. М. Нічик // Філософська думка. – 1985. – № 2. – С. 69–80.

82. *Нічик В. М. [Текст] / В. М. Нічик // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність. – Київ, 2003. – С. 7–29.*

83. *Огородник Д. Я. Г. Сковорода* [Текст] / Д. Я. Огородник // Науковий збірник українського педагогічного інституту в Празі. – 1933. – Т. 2.

84. *Петров В. П. До характеристики філософського світогляду Сковороди: вчення Сковороди про матерію* [Текст] / В. П. Петров // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Т. 13–14. – С. 30–43.

85. *Петров В. П. До характеристики філософського світогляду Сковороди* [Текст] / В. П. Петров // Український культурологічний альманах. – Київ, 2000. – Вип. 39–40. – С. 587–602.

86. *Петров В. П.* Особа Сковороди. Частина I [Текст] / В. П. Петров // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1–2. – С. 191–211.
87. *Петров В. П.* Особа Сковороди. Ч. II [Текст] / В. П. Петров // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 3–4. – С. 169–188.
88. *Петров В. П.* Особа Г.Сковороди (1722–1794) (розділ з книги) [Текст] / В. П. Петров // Сковорода Григорій: образ мислителя. – Київ, 1997. – С. 403–416.
89. *Попов П. М.* Літературна творчість Г. С. Сковороди [Текст] / П. М. Попов // Радянське літературознавство. – 1940. – Т. 5–6.
90. *Попов П. М.* Новознайдені тексти Г. С. Сковороди [Текст] / П. М. Попов // Радянське літературознавство. – 1950. – Т. 13. – С. 50–69.
91. *Попов П. М.* Григорій Сковорода. Життя і творчість. Нарис [Текст] / П. М. Попов. – Київ, 1960.
- 91 а. *Попов П. М.* Григорій Сковорода [Текст] / П. М. Попов; [Літературний портрет. 2-е вид. випр.]. – Київ : Дніпро, 1969. – 173 с.
92. *Попов П.М.* Григорій Сковорода і українська література [Текст] / П. М. Попов // Матеріали до вивчення історії української літератури. – Київ : Радянська школа, 1959. – С. 626–639.
93. *Попович М. В.* Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів «раннього Модерну» [Текст] / М. В. Попович // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність. – Київ, 2003. – С. 30–50.
94. *Попович М. В.* Григорій Сковорода: філософія свободи [Текст] / М. В. Попович. – Київ : Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.
95. *Радлов Э. Л.* Очерк истории русской философии [Текст] / Э. Л. Радлов // Очерки истории русской философии / Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г. ; [сост., вступ. ст., примеч. Б. В. Емельянова, К. Н. Лобутина]. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 96–201.
96. *Редько М. П.* Просвітителі 18 ст. Г. С. Сковорода і Я. П. Козельський [Текст] / М. П. Редько // Нарис історії філософії на Україні. – Київ : Наукова думка, 1966. – С. 73–99.
97. *Редько М. П.* Світогляд Г. С. Сковороди [Текст] / М. П. Редько. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1967. – 263 с.
98. *Русова С. Ф.* Странник Г. Сковорода. Біографічний очерк [Текст] / С. Ф. Русова. – Харьков, 1894.
99. *Русова С. Ф.* Воспитательные идеи Г. С. Сковороды [Текст] / С. Ф. Русова // Русская школа. – 1897. – № 5–6.
100. *Сковорода Г.* Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Л. Ушкалова. – Харків ; Едмонтон ; Торонто : Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 1400 с.
101. *Снегирёв И. М.* Украинский философ Григорий Саввич Сковорода // Отечественные записки. – 1823. – Ч. 16. – № 42. – С. 96–106 ; № 43. – С. 249–263.
102. *Срезневский И. И.* Отрывки из записок о старце Г. Сковороде, украинском философе [Текст] / И. И. Срезневский // Утренняя звезда. – Харьков, 1834. – Кн. I. – С. 67–92.

103. *Срезневский И. И.* Взгляд на памятники украинской народной словесности [Текст] / И. И. Срезневский // Ученые записки Московского университета. – 1834. – Ч. I. – С. 134–150.

104. *Стеллецкий Н. С.* Странствующий украинский философ Г. С. Сковорода. Ч. I [Текст] / Н. С. Стеллецкий // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – № 7. – С. 449–478; № 8. – С. 608–629; № 20. – С. 609–626.

105. *Сумцов М. Ф.* Начерк розвитку української мови [Текст] / М. Ф. Сумцов. – Харків, 1918. – 24 с.

106. *Сумцов М. Ф.* Сковорода і Ерн [Текст] / М. Ф. Сумцов // Літературно-науковий вісник. – 1918. – № 1. – С. 99.

107. *Тичина П. Г.* Григорій Сковорода [Текст] / П. Г. Тичина // Радянське літературознавство. – 1940. – Т. 5–6.

108. *Тичина П. Г.* Григорій Сковорода: до 220-річчя з дня народження [Текст] / П. Г. Тичина // Матеріали до вивчення історії української літератури. – Київ : Радянська школа, 1959. – С. 622–625.

109. *Тичина П. Г.* Сковорода. Симфонія [Текст] / П. Г. Тичина ; [ред. колегія: Л. М. Новиченко та ін., вступ, стаття С. В. Тельнюка «Перед очима душі». Гравюри на дереві Ю. Г. Логвина]. – Київ : Радянський письменник, 1971. – 403 с.

110. *Товкачевський А. Г. С.* Сковорода [Текст] / А. Товкачевський // Українська хата. – 1913. – Ч. 4–5.

111. *Трахтенберг О. В.* Нарис філософії Григорія Савича Сковороди [Текст] / О. В. Трахтенберг // *Тичина П. Г., Попов П. Н., Трахтенберг О. В. Г. С. Сковорода : Збірник доповідей з нагоди 220-річчя народження (1722–1942).* – [Уфа], 1943.

112. *Трахтенберг О. В.* Очерк философии Григория Сковороды [Текст] / О. В. Трахтенберг // Под знаменем марксизма. – 1944. – № 4–5.

113. *Ушкалов Л. В.* Нариси з філософії Григорія Сковороди [Текст] / Л. В. Ушкалов, О. В. Марченко. – Харків : Основа, 1993. – 152 с.

114. *Ушкалов Л. В.* Статистика покликань Григорія Сковороди на Біблію [Текст] / Л. В. Ушкалов // Григорій Сковорода: образ світлої людини на всі часи (Матеріали всеукраїнської наукової конференції, с. Сковородинівка, 17 травня 2008 року). – Харків, 2008. – С. 22–34.

115. *Ушкалов Л. В.* Українське барокове богومислення: 7 етюдів про Григорія Сковороду [Текст] / Л. В. Ушкалов. – Харків : Акта, 2001. – 224 с.

116. *Ушкалов Л. В.* Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури [Текст] / Л. В. Ушкалов. – Київ : Факт, 2007. – 552 с.

117. *Ушкалов Л. В.* Григорій Сковорода [Текст] / Л. В. Ушкалов; [пер. с укр.]. – Харьков : Фолио, 2009. – 123 с.

118. *Ушкалов Л. В.* Духовна «брань» Григорія Сковороди [Текст] / Л. В. Ушкалов // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність. – Київ, 2003. – С. 322–335.

119. Ушкалов Л. В. До історії українського барокового «фігуратизму»: «символічний світ» Григорія Сковороди [Текст] / Л. В. Ушкалов // Діалог культур. – Київ, 1999. – С. 130–142.
120. Ушкалов Л. В. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди на тлі українського барокового богомислення [Текст] / Л. В. Ушкалов // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – 1999. – Т. 8. – С. 23–44.
121. Ушкалов Л. В. Барокова поезія Слобожанщини. Антологія. Онуфрій, Климівський, Сковорода [Текст] / Л. В. Ушкалов. – Харків : Акта, 2002. – 524 с.
122. Ушкалов Л. В. Два століття сквородіяни: бібліографічний покажчик [Текст] / Л. В. Ушкалов. – Харків : Акта, 2002. – 528 с.
123. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарій. – Харків : Майдан, 2004.
124. Флоровский Г. Пути русского богословия [Текст] / Г. Флоровский. – Париж : YMCA-PRESS, 1983. – 600 с.
125. Франко І. Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем [Текст] / І. Франко [Рецензія] // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Киев, 1984. – Т. 29. – С. 434–438.
126. Хиждеу А. Сократ и Сковорода [Текст] / А. Хиждеу // Одесский вестник. – 1833. – № 57. – С. 145–146.
127. Хиждеу А. Григорий Варсава Сковорода. Исторический критический очерк. Отрывок первый: общее основное понятие о Сковороде, изъясненное из его собственного сознания. С приложением Сковородинского Идиотикона [Текст] / А. Хиждеу // Телескоп. – 1835. – Ч. XXVI. – № 5. – С. 1–42.
128. Хиждеу А. Григорий Варсава Сковорода. Исторический критический очерк. Отрывок первый: общее основное понятие о Сковороде, изъясненное из его собственного сознания. С приложением Сковородинского Идиотикона [Текст] / А. Хиждеу // Телескоп. – 1835. – Ч. XXVI. – № 8. – С. 151–178.
129. Хитрук В. Оракул духа – Григорій Сковорода. – Херсон : Айлант, 2010. – 80 с.
130. Хоткевич Г. М. Г. С. Сковорода [Текст] / Г. М. Хоткевич. – Харків : Союз, 1920. – 168 с.
131. Чернега Т. М. Раціональне та містичне у філософії Григорія Сковороди [Текст] / Т. М. Чернега; [Монографія]. – Одеса : Астропринт, 2007. – 400 с.
132. Чернышов В. В. Григорий Саввич Сковорода: образ, фигура, ипостась / В. В. Чернышов // Аляев Г. Е., Возняк В. С., Громов М. Н. и др. Генезис и пути развития русской и украинской философской мысли = Генезис і шляхи розвитку російської і української філософської думки: монографія / общ. ред. Г. Е. Аляев, Н. А. Куценко, Т. Д. Суходуб. – Полтава : АСМИ, 2013. – С. 205–243.
133. Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії на Україні [Текст] / Д. І. Чижевський // Чижевський Д. І. Філософські твори : у 4 т. / [під заг. ред. В. Лісового]. – Київ : Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 3–164.

134. *Чижевський Д. І.* Філософія Г. С. Сковороди [Текст] / Д. І. Чижевський // *Чижевський Д. І.* Філософські твори : у 4 т. / [під заг. ред. В. Лісового]. – Київ : Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 165–388.
135. *Шаян В. Г.* Сковорода – лицар святої борні (основні ідеї філософії Сковороди) [Текст] / В. Шаян // *Сковорода Григорій: образ мислителя.* – Київ, 1997. – С. 391–402.
136. *Шевченко Т. Г.* Близнецы // *Киевская старина.* – 1886. – Т. XVI. – Октябрь. – С. 199–251.
137. *Шевчук В. О.* Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: розмисли [Текст] / В. О. Шевчук. – Київ : ПУЛЬСАРИ, 2008. – 528 с.
138. *Шинкарук В. І.* Григорій Сковорода [Текст] / В. І. Шинкарук, І. В. Іванько // *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів : у 2 т. – Київ : Наукова думка, 1973. – С. 11–57.
139. *Шинкарук В. І.* Проблеми філософії культури у творчості Г. С. Сковороди [Текст] / В. І. Шинкарук // *Сковорода Григорій: образ мислителя.* – Київ, 1997. – С. 6–11.
140. *Шкуринов П. С.* Мировоззрение Г. С. Сковороды [Текст] / П. С. Шкуринов. – Москва : Изд-во МГУ, 1962. – 82 с.
141. *Шпет Г. Г.* Очерк развития русской философии [Текст] / Г. Г. Шпет // *Очерки истории русской философии / Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г.; [сост., вступ. ст., примеч. Б. В. Емельянова, К. Н. Лобутина].* – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 217–570.
142. *Эрн В. Ф. Г.* Сковорода. Жизнь и учение [Текст] / В. Ф. Эрн // *Эрн В. Ф.* Борьба за Логос. Г. Сковорода. Жизнь и учение. – Минск : Харвест, Москва : АСТ, 2000. – 592 с.
143. *Яковенко Б.* Очерки русской философии [Текст] / Б. Яковенко. – Берлин, 1922.
144. *Bolshakoff S.* Russian Mystics [Text] / S. Bolshakoff; [First published in 1976]. – Kalamazoo, Michigan : Cistercian Publications Inc., 1980. – 303 p.
145. *Jastrzkbiec-Koziowski Cz.* Grzegorz Skoworoda, myśliciel ukraiński [Text] / Cz. Jastrzkbiec-Koziowski // *Problemy Europy wschodniej.* – 1939. – Т. 2.
146. *Oljanuyn D.* Hryhorij Skovoroda 1722–1794: Der ukrainische Philosoph des 18 Jahrhundert und seine geistig-kulturelle Umwelt [Text] / D. Oljanuyn. – Berlin, 1925. – 168 S.
147. *Sniguirow I.* Grÿgoire Skovoroda, philosophe de l'Ukraine // *Bulletin du Nord.* – 1828. – Т. 3. – No. 10. – P. 149–156 ; No. 11. – P. 270–275.
148. *Zakydalsky T.* The Theory of Man in the Philosophy of Skovoroda [Text]: Dissertation for the degree of Master of Arts / T. Zakydalsky. – Bryn Mawr, 1965. – 134 p.
149. *Zakydalsky T. D.* Skovoroda as «philosophus ludens» [Text] / T. D. Zakydalsky // *Journal of Ukrainian Studies.* – 1997. – V. 22. – № 1–2. – P. 3–12.